

Postmemories over de Armeense genocide

Een vergelijking tussen postmemories van de Holocaust en de Armeense genocide

Door:

Marlies Rothoff
S4125088
Scriptie
Geschiedenis BA
Radboud Universiteit
29 maart 2016

Begeleid door:

Dr. R. Ensel
Cultuurgeschiedenis van de Nieuwste tijd.

Inhoudsopgave

Inleiding en debat	blz. 3
Hoofdstuk 1 : Postmemory	blz. 10
Hoofdstuk 2: Armeense postmemories	blz. 15
Conclusie	blz. 25
Literatuurlijst	blz. 28

Inleiding

Anglist Marianne Hirsch, tevens gespecialiseerd in gender en seksualiteit, liet in haar boek *Family frames* (1997) voor het eerst de term ‘postmemory’ vallen. Ze beschrijft het begrip als ‘de relatie van de tweede generatie met een krachtige, vaak traumatische, ervaring die aan hun geboorte voorafging. De herinnering is desalniettemin zo heftig en op een diepe manier aan hen overgedragen dat het lijkt of het hun eigen herinnering is aan de gebeurtenis.’¹ Het overdragen van een traumatische ervaring van de eerste generatie op de volgende generatie gebeurt vaak al op jonge leeftijd. Dit geschiedt op zo’n wijze dat de tweede generatie de herinnering van de eerste generatie als een eigen herinnering opvat. Het begrip ‘traumatische ervaring’ wordt door Hirsch beschreven als een ervaring waar de eerste generatie nog jaren zowel fysiek als affectief gevolgen van ondervindt en die volgens deze eerste generatie niet zomaar vergeten mag worden. Om de herinnering aan de gebeurtenis levend te houden, vertellen ze het verhaal van de traumatische historische gebeurtenis aan hun kinderen en kleinkinderen. Dit doen ze echter niet met de bedoeling om dit trauma aan hen over te dragen.²

Daarnaast wordt het begrip ‘postmemory’ niet alleen gebruikt voor het overdragen van herinneringen aan volgende generaties, maar ook voor een herinnering die door een volgende generatie wordt uitgebracht als boekpublicatie, film of documentaire. Volgens Hirsch worden deze uitgebracht om de herinnering aan de gebeurtenis te doen blijven bestaan in een tastbare vorm én om een kritische noot aan de bestaande geschiedschrijving toe te voegen. De volgende generatie is, volgens Hirsch, de levende connectie naar een bepaalde historische gebeurtenis die werd meegemaakt door de ouders of grootouders van deze generaties. Door de herinnering over te dragen in een boek wordt de tweede of een latere generatie een spil in het herinneren van een bepaalde historische gebeurtenis.³

Het begrip ‘postmemory’ vond haar doorgang in de jaren 1990 en wordt gepresenteerd als een universeel model voor postmemories uit verschillende herinneringsculturen.⁴ Sindsdien is het begrip echter vooral toegepast in het debat over de herinneringscultuur van de Joodse genocide tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hierbij verwijst het vooral naar literatuur, films, documentaires en kunstwerken over de Holocaust. De vraag die vervolgens rijst is of de term postmemory en de theorie hierover wel toegepast kan worden op andere gevallen van massaal geweld en op soortgelijke culturele werken die uit een bepaalde overdracht van trauma’s zijn voortgekomen. Hoe algemeen toepasbaar is Hirsch’ bijdrage aan herinneringsstudies?

In dit onderzoek wil ik het begrip ‘postmemory’ en de bijbehorende theorie van Hirsch

¹ Marianne Hirsch, *Family frames: Photography, narrative and postmemory* (Cambridge, 1997), 22.

² Marianne Hirsch, ‘The generation of postmemory’, *Poetics today* 29:1 (2008), 103-128, alhier 104.

³ Hirsch, ‘The generation of postmemory’, 104.

⁴ Ibidem, 104.

toepassen op postmemories over de Armeense genocide. Tevens wil ik kijken naar postmemories als op zichzelf staande herinneringen die in verschillende vormen zijn gepubliceerd. De Armeense genocide vormt een goede casestudy voor dit onderzoek, aangezien herinneringen en getuigenverslagen belangrijke bronnen zijn binnen de historiografie naar deze gebeurtenis.⁵ Hierbij staat de volgende vraag centraal:

Hoe functioneert het in de Holocauststudies ontwikkelde begrip postmemory in drie recente herinneringsdocumenten van de Armeense genocide?

Een gepubliceerde postmemory kan verschillende functies hebben. Ten eerste, kan de postmemory een aanvulling zijn op de huidige geschiedschrijving over een historische gebeurtenis. Het kan ook een nieuw onderwerp naar voren brengen in een al bestaande herinneringscultuur, zoals bijvoorbeeld de herinneringscultuur van de Holocaust. Als laatste kan een uitgebrachte postmemory een geheel nieuwe herinneringscultuur beginnen. Dit is bijvoorbeeld gebeurd in de herinneringscultuur van de Armeense genocide. De Turkse regering stopte de gebeurtenissen in de doofpot, de eerste generatie praatte er niet publiek over, en pas de volgende generaties hebben met hun postmemories de Armeense genocide op de kaart gezet.

Postmemories brengen echter problemen mee voor historisch onderzoek. Dit wordt duidelijk als een paradox in het begrip nader bekeken wordt. De volgende generaties voelen de pijn van de traumatische ervaring met dezelfde intensiteit als de eerste generatie, maar de herinnering gaat niet terug op een eigen ervaring.⁶ Postmemories worden hierdoor als minder betrouwbaar gezien dan herinneringen. Ondanks het gegeven dat herinneringen ook kritisch worden bekeken, zijn ze desalniettemin een welkomere aanvulling op de geschiedschrijving dan postmemories. Herinneringen zijn te achterhalen en te controleren.

Postmemories worden desalniettemin steeds vaker ‘ingezet’ om bepaalde gebeurtenissen te herinneren of te gedenken of onder de aandacht te brengen. Ook worden ze gebruikt om aan te tonen welk effect een traumatische gebeurtenis heeft op latere generaties.⁷

Om dit debat rondom het begrip en fenomeen postmemory te begrijpen, moet echter eerst op het debat rondom herinneringscultuur worden ingegaan. Dit omdat postmemories ook een herinnering zijn, maar niet geheel binnen het debat over herinneringen binnen geschiedschrijving en herinneringscultuur lijken te passen. Het is een herinnering die niet direct verwijst naar een

⁵ Richard G. Hovannisian, ‘The Armenian genocide: Wartime radicalization or premeditated continuum?’, in: Richard G. Hovannisian (red.), *The Armenian genocide: Cultural and ethical legacies* (New Brunswick, 2007), 3-17, alhier 6.

⁶ Tina Wasserman, ‘Constructing the image of postmemory’, in: Frances Guerin en Roger Hallas (red.), *The image and the witness: Trauma, memory and visual culture* (Londen, 2007), 161.

⁷ Hirsch, ‘The generation of postmemory’, 105-107.

historische gebeurtenis, maar naar het verhaal van de eerste generatie die deze wel heeft meegemaakt.

Debat

Sinds de Tweede Wereldoorlog is de hoeveelheid gepubliceerde herinneringen – in de vorm van memoires - als aanvulling op de geschiedschrijving gegroeid. Dit is toe te wijzen aan het herinneren van de Holocaust en het onderzoek naar de herinneringen van overlevenden.⁸

Herinneringen zijn zowel individueel als collectief. Een collectieve herinnering is echter niet hetzelfde als geschiedenis. De collectieve herinnering ontstaat door een selectieproces van bepaalde personen, om zo bepaalde historische gebeurtenissen landelijk te kunnen herinneren aan de hand van verhalen van de individuen die het hebben meegemaakt.⁹ Deze collectieve herinnering leidt vaak tot een herinneringscultuur waarin bepaalde rituelen worden opgezet rondom het herdenken van historische en traumatische gebeurtenissen. Een herinneringscultuur kan per natie of bevolkingsgroep verschillen. De groepen zijn verdeeld in verschillende herinneringsgemeenschappen, die zich rondom bepaalde nationale helden of nationale historische gebeurtenissen groeperen waaromheen door de overheid zelf een traditie is opgezet. Deze herinneringsgemeenschappen vinden hun oorsprong in de negentiende eeuw, toen nationaal gedachtegoed ontstond.¹⁰

Het begrip 'herinneringscultuur' wordt echter sceptisch bekeken door onderzoekers als Willem Erauw, R.J. Bernstein, Tina Wasserman en anderen. Een van de belangrijkste twistpunten in het debat over herinneringscultuur is de twijfel of een individuele of collectieve herinnering kan bijdragen aan een publieke geschiedenis. Dit omdat de herinnering niet op feiten berust. Marc Nichanian, een Amerikaanse professor in de Armeense taal en cultuur, deelt deze twijfel. Hoewel hij in de huidige tijd een, zoals hij het noemt, 'testimony revolution' ziet plaatsvinden, betwijfelt hij of deze getuigenissen objectief genoeg zijn om opgenomen te worden in de geschiedschrijving.¹¹

Willem Erauw, Belgisch historicus, beschrijft dat er een aantal gevaren bestaat bij het uitvoeren en aannemen van een herinneringscultuur binnen het historische wetenschappelijke discours. Het uitvoeren van een herinneringscultuur wordt hierbij gezien als het aanstellen van monumenten en herdenkingen. Daarbij wordt het aannemen van herinneringsculturen gezien als het overnemen van een individuele herinnering in de collectieve herinnering van bijvoorbeeld een staat

⁸ R.J. Bernstein, 'Review: The culture of memory', *History and Theory* 4 (2004), 165-178, alhier 166.

⁹ W. Kansteiner, 'Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory', *History and Theory* 2 (2002), 179-197, alhier 180.

¹⁰ Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam, 2007), 57-58.

¹¹ Marc Nichanian, 'Testimony: From document to monument', in: Richard G. Hovannisian, *The Armenian genocide: Cultural and ethical legacies* (New Brunswick, 2007), 41-61, alhier 42.

of herinneringsgemeenschap.

Een van de hoofdpunten die hij als gevaar benoemt, is het gebruik van aangenomen herinneringen in het historiografisch debat. Hij is bang dat er zo herinneringen worden vastgesteld als feitelijke geschiedenis en dat deze ook zo worden voorgespiegeld aan het publiek. Hij vreest vervolgens dat deze aannames in het wetenschappelijke debat over worden genomen en zo de geschiedschrijving zullen beïnvloeden.¹² Daarnaast vindt hij het gevaarlijk dat er vaak door de politiek een boodschap aan herinneringscultuur wordt meegegeven. Geschiedenis is volgens Erauw geen kwestie van goed of kwaad en verdient dus geen waardeoordeel.¹³

Tina Wasserman, promovenda in Critical and Visual Studies in New York, kijkt vooral naar de vergelijkingen en verschillen tussen herinnering en geschiedenis. Ze kijkt minder naar de publieke herinneringscultuur, zoals Erauw, maar ziet het begrip 'geschiedenis' wel als een publiek concept: een concept waarin een collectieve herinnering gestoeld is op archivale feiten en zo min mogelijk op de individuele herinnering van mensen die aanwezig waren bij de historische gebeurtenis. Met deze opmerking sluit ze aan bij wat Erauw met zijn angsten voor het gebruik van individuele herinneringen in herinneringscultuur en de publieke geschiedenis naar voren brengt. Herinneringen zijn volgens hem en ook volgens Wasserman niet gestoeld op feiten, maar op individuele interpretaties. Daardoor kunnen ze de geschiedschrijving negatief beïnvloeden.¹⁴

Herinneringen worden volgens bovenstaande wetenschappers voornamelijk door het individu bepaald. Naast het verschil in interpretatie per individu, verschilt de interpretatie van herinneringen ook per bevolkingsgroep.

Esra Özyürek, gespecialiseerd in hedendaags onderzoek naar Turkije, geeft aan dat dit juist een probleem is in Turkije als het gaat om de herinnering aan de Armeense genocide. De Turkse bevolking is aangeleerd dat de Armeense kwestie het gevolg was van een burgeroorlog waarbij ook veel Turken om het leven zijn gekomen. In Armenië wordt er verteld dat de Turken een massamoord op de Armenen planden en uitvoerden.¹⁵ Özyürek geeft ook aan dat geschiedschrijving een constante wisselwerking tussen individuele en publieke herinneringen is. Geschiedschrijving werkt volgens haar door de juiste interactie tussen geschiedschrijvers en de personen die zich de geschiedenis herinneren. Geschiedschrijvers gebruiken hierbij herinneringen van personen om de geschiedschrijving aan te vullen en daarmee wordt de geschiedenis die als feitelijk wordt aangenomen ook aangevuld met herinneringen.¹⁶ Hiermee gaat Özyürek in tegen de scheiding die

¹² Willem Erauw, 'Herinneringscultuur, herdenkingsplicht en historici: over de omgang met de geschiedenis van de twintigste eeuw en de erfenis van het totalitarisme', *Cahiers d'histoire du temps présent* 17 (2006), 253-271, alhier 255.

¹³ Erauw, 'Herinneringscultuur, herdenkingsplicht en historici', 255.

¹⁴ Wasserman, 'Constructing the image of postmemory', 159.

¹⁵ Esra Özyürek, *The politics of public memory in Turkey* (Syracuse, 2007), 138.

¹⁶ Özyürek, *The politics of public memory in Turkey*, 158.

Erauw en Wasserman aangeven tussen individuele en collectieve herinneringen en de invloed die de twee op elkaar uitoefenen.

Lorne Shirinian, Taalwetenschapper aan de Royal military college in Canada, ziet ook de waarde van herinneringen voor de geschiedschrijving. Hij schrijft specifiek over de herinneringen en de historiografie rondom de Armeense genocide. Hoewel iedereen, volgens Shirinian, deel van de verantwoordelijkheid draagt om de geschiedenis van de Armeense genocide te beschermen, zijn ‘survivor memoirs ... without question the specific and authentic literature of the Armenian Genocide. They form an immense reservoir of Armenian literature, history, feeling, and thought’.¹⁷ Individuele herinneringen, zoals opgeschreven in memoires, vormen volgens hem dus de basiselementen van de collectieve herinnering en geschiedschrijving.

Met herinneringen moet desalniettemin zorgvuldig worden omgegaan. Volgens Jay Winter, Amerikaans historicus, voegen de hersenen van ooggetuigen namelijk steeds nieuwe informatie aan de herinnering toe. Hierdoor kan er volgens hem nooit zomaar op een herinnering vertrouwd worden. De herinnering zal moeten worden onderzocht. Hij geeft echter wel aan dat er een veel grotere overlap tussen herinneringen en geschiedenis bestaat dan gedacht wordt.

Winter omschrijft herinnering als geschiedenis gezien door affectie, welke subjectief is, en waardoor het moeilijk is om met herinneringen geschiedenis te schrijven. Hij omschrijft geschiedenis als herinnering die wordt ondersteund met bijvoorbeeld objectieve documenten en beelden die worden verstrekt door officiële instanties. Geschiedenis is hierdoor volgens Winter meer een discipline dan herinneringscultuur.¹⁸ Winter geeft aan dat herinneringen ook kunnen worden toegevoegd aan de geschreven geschiedenis door ze uit te geven in de vorm van een boek, film, of documentaire. Hierdoor kan een herinnering deel uit gaan maken van de herinneringscultuur en op den duur van de geschiedschrijving. Daarnaast is het vastleggen van een herinnering aan een traumatische historische gebeurtenis volgens Winter ook een manier om deze gebeurtenis te verwerken.¹⁹ Het wordt namelijk ook als een welkome manier gezien om geschiedenis toegankelijker te maken voor het brede publiek. Hierbij moet vanzelfsprekend worden gelet op de correctheid van een herinnering, in hoeverre dit controleerbaar is.²⁰

Herinneringen als aanvulling op de geschiedschrijving zijn een steeds populairdere toevoeging aan de geschiedenis, ondanks alle kritieken. Herinneringen blijken een goede manier om een grotere groep mensen bij een gezamenlijke geschiedenis of een herinneringsgemeenschap te

¹⁷ Lorne Shirinian, ‘Survivor memoirs of the Armenian Genocide as cultural history’, in: Richard G. Hovannisian (red.), *Remembrance and denial: The case of the Armenian genocide* (Detroit, 1999), 165-173, alhier 172.

¹⁸ Jay Winter, ‘Introduction. The performance of the past: memory, history, identity’, in: Karin Tilmans, Frank van Vree en Jay Winter (red.), *Performing the past: Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam, 2010), 11-31, alhier 12.

¹⁹ Winter, ‘The performance of the past’, 19-20.

²⁰ Wasserman, ‘Constructing the image of postmemory’, 159.

betrekken. Daarnaast blijken ze ook een basiselement te zijn van collectieve herinnering en geschiedschrijving.

Het begrip ‘postmemory’ gaat als begrip een stap verder dan een herinnering: een herinnering die wordt overgedragen aan een volgende generatie door de eerste generatie, waarbij ook vaak een trauma wordt meegegeven. Aan het wetenschappelijke debat over postmemories wordt in hoofdstuk 1 meer aandacht besteed. Ook wordt er ingegaan op verschillende vormen van gepubliceerde postmemories. Dit debat gaat voornamelijk over de effecten van postmemories van de Holocaust op de herinneringscultuur van deze historische gebeurtenis.

Het onderzoek naar het effect van postmemory op de herinneringscultuur van de Armeense genocide is minder vaak bekeken binnen het debat over postmemories, ondanks dat Armeense postmemories steeds vaker gepubliceerd worden in de samenleving. Vooral postmemories van de Holocaust worden tot nu toe onderzocht. Deze gebeurtenis staat ook in het onderzoek van Hirsch centraal. De theorieën die zij in haar onderzoek gebruikt, worden amper toegepast op de postmemories van de Armeense genocide, terwijl juist nu de Armeense genocide steeds meer een onderwerp is dat bespreekbaar is in de samenleving. De Armeense genocide is een soortgelijke gebeurtenis als de Holocaust, waardoor de theorie van postmemory zoals Hirsch deze stelt ook toepasbaar zou moeten zijn op de postmemories van de Armeense genocide. Een voorbeeld van de bespreekbaarheid van de Armeense genocide is de documentaire *Bloedbroeders* die vorig jaar getoond is rond de dag dat de genocide honderd jaar geleden plaatsvond. Het boek dat rondom deze serie is geschreven, wordt in dit onderzoek geanalyseerd als postmemory.

In dit onderzoek wordt ingegaan op postmemories van beide herinneringsculturen. In hoofdstuk 1 wordt ingegaan op het huidige debat over postmemories. Hierin komen enkele voorbeelden naar voren van postmemories van de Holocaust. In hoofdstuk 2 wordt vervolgens het debat van hoofdstuk 1 toegepast op geschreven postmemories van de Armeense genocide. De titels van de boekpublicaties die hiervoor geanalyseerd zijn, zijn: *Survivors* (1993) van Donald en Lorna Miller, *Het geheim van mijn grootmoeder* (2006) van Fethiye Çetin en *Bloedbroeders* (2015) van Sinan Can en Ara Halici. Deze titels zijn gekozen omdat ze alle drie een andere vorm hebben. Bovendien bieden deze drie titels inzicht in de chronologische ontwikkeling van gepubliceerde postmemories.

Het geheim van mijn grootmoeder van Fethiye Çetin is in de jaren negentig geschreven in Turkije. In deze tijd was er vrij weinig bekend over de Armeense genocide en werd de gebeurtenis nog steeds niet erkend door de Turkse regering of door andere professionele instanties in Turkije. Het boek is gekozen voor deze analyse, omdat dit boek geldt als een van de eerste persoonlijke postmemories aan de Armeense genocide. Daarnaast was deze postmemory ook vernieuwend in het naar voren brengen van de relatie tussen de eerste en de derde generatie binnen de Armeense

herinneringscultuur. Çetin heeft door het publiceren van haar postmemory andere schrijvers geïnspireerd hun soortgelijke verhalen uit te brengen.

Survivors is een ouder werk dan dat van Çetin, maar is minder bekend bij het publiek. Het geldt als vooraanstaand onderzoek over de Armeense genocide, dat in de jaren zeventig van de vorige eeuw in de Verenigde Staten is gehouden in verschillende Armeense gemeenschappen. In deze tijd werd er nauwelijks ingegaan op onderzoek naar de Armeense genocide, omdat Turkije sancties op het onderwerp legde. Dit is de reden waarom het onderzoek pas in de jaren negentig is uitgegeven. Ondanks dat het de vorm heeft van een wetenschappelijk onderzoek is het een postmemory te noemen, doordat het onderzoek gebaseerd is op een verhaal binnen de familie van de onderzoekers. De vorm is interessant, omdat er herinneringen van de eigen familie vergeleken worden met de herinneringen van mensen die verder van de auteurs af staan.

Bloedbroeders, tenslotte, is de nieuwste postmemory binnen de analyse. Het is in 2015 uitgebracht als documentaire en boekpublicatie in Nederland, maar is gecreëerd in 2014 in Turkije en Armenië. Het is het verslag van de reis die de schrijvers maken. Ze gaan terug naar de geboortegrond van hun ouders en grootouders, om er zo achter te komen wat er honderd jaar geleden gebeurd is. In beide culturen, de Turkse en de Armeense, bestaan er verschillende verhalen over de waarheid achter de genocide. Deze verhalen worden tegenover elkaar gezet. Dit is bijzonder, omdat de gepubliceerde postmemories over de Holocaust dit (nog) niet gedaan hebben. Door de vernieuwende vorm is het interessant om de theorieën van Hirsch hierop toe te passen.

De postmemories hebben gemeen dat ze allemaal vernieuwende werken zijn binnen de herinneringscultuur van de Armeense genocide. Dit maakt het interessant om deze werken naast elkaar te leggen en te kijken wat de postmemories toevoegen aan de geschiedschrijving over de Armeense genocide.

In hoofdstuk twee worden er drie punten geanalyseerd per postmemory. De drie punten zijn : vorm, intentie en band van de auteur met zowel het verhaal van de eerste generatie als met de eerste generatie. Deze punten zijn nooit specifiek genoemd in het debat over postmemories, maar komen wel steeds impliciet naar voren in de uitwerking van onderzoeken naar postmemories. Om te kijken of de theorie die Hirsch geeft bij het begrip ‘postmemory’ ook toepasbaar is op postmemories van de Armeense genocide, is het relevant om deze terugkerende punten te analyseren binnen de Armeense postmemories.

Hoofdstuk 1: Postmemory

Een belangrijk onderwerp in het debat over het begrip ‘postmemory’ is de paradoxale werking die Hirsch beschrijft. De paradoxale werking van postmemory houdt in dat de pijn van het trauma, samen met de herinnering, kan worden overgedragen op de tweede of derde generatie, maar dat dit niets met de eigen herinnering aan de gebeurtenis te maken heeft. Een postmemory kan dus omschreven worden als een herinnering aan het verhaal van de eerste generatie die een historische gebeurtenis heeft meegemaakt, maar daarnaast is het ook de herinnering aan de eerste generatie zelf.²¹

Doordat postmemory niet een directe herinnering is aan de historische traumatische gebeurtenis, lijkt het begrip minder waarde te hebben in het wetenschappelijk historische debat of als bewijs voor bepaalde gebeurtenissen. Het is niet een herinnering of memoire die door de eerste generatie wordt opgeschreven of verteld. Een postmemory vertelt over de herinnering van de tweede generatie aan de memoire van de eerste generatie, maar ook over de relatie met zowel dit verhaal als de eerste generatie.

De postmemory wordt buiten het debat steeds populairder in de populaire boekverkoop, doordat de relatie met het verhaal van de eerste generatie en de eerste generatie zelf beschreven wordt in gepubliceerde postmemories. Hierdoor wordt geschiedenis persoonlijker. De herinneringscultuur waar Hirsch haar aannames op baseert, is die van de Joodse genocide tijdens de Tweede wereldoorlog: de Holocaust.

Hirsch laat aan de hand van de *graphic novel Maus* (1980) de paradoxale werking van postmemory zien. *Maus* betreft een postmemory, want deze publicatie is geschreven en geïllustreerd door de zoon van Holocaustoverlevenden, genaamd Art Spiegelman. In *Maus* schetst de auteur door middel van een aantal foto's uit het echte leven van de overlevenden een beeld van de herinnering van de eerste generatie. Spiegelman, die de tweede generatie vertegenwoordigt, laat aan de hand van die foto's zien dat deze een deel van de inspiratie zijn om het verhaal van de tweede generatie uit te werken. Hirsch geeft ook aan dat er in *Maus* een strijd van de tweede generatie zichtbaar is. In dit verhaal is het vooral de strijd die Spiegelman met zichzelf heeft welke naar voren komt, doordat hij zichzelf niet weet te plaatsen in het verhaal. Hij heeft voor iedere nationaliteit en ieder geloof een ander dierenfiguur bedacht. Hij voelt zich deels Amerikaans en deels Pools, maar hij twijfelt aan zijn ‘Joods-zijn’.²² Hij tekent zichzelf met een masker op. Volgens Hirsch is het vaker bij de tweede generatie het geval dat de eigen identiteit door het verhaal van de ouders wordt gevormd.²³

De tweede generatie wordt door Hirsch in haar artikel ‘The generation of postmemory’

²¹ Hirsch, *Family frames*, 25-26

²² *Ibidem*, 27-29.

²³ *Ibidem*, 29.

(2008) ook omschreven als ‘de bewakers’ en ‘de levende connectie’ van en naar de traumatische gebeurtenis die de eerste generatie heeft overleefd. Deze connectie ontstaat volgens haar door de verwarring die de volgende generatie doorstaat en de wil om de eerste generatie te ‘repareren’. Hierdoor is de band tussen de generatie vaak wat stroever volgens haar.²⁴

Door die diepe band met het verhaal van de eerste generatie, is het volgens Hirsch in extreme gevallen van het overdragen van een trauma noodzaak om de herinnering van de tweede generatie, aan het verhaal van de ouders, ook een herinnering te noemen aan de traumatische gebeurtenis. Tegelijkertijd is deze doorgegeven herinnering echter niet te vergelijken met de herinnering van de eerste generatie aan de daadwerkelijke historische gebeurtenis. De tweede generatie heeft de herinneringen aan de gebeurtenis zelf gecreëerd aan de hand van beelden die ze mee heeft gekregen van de eerste generatie. De tweede generatie herinnert zich het verhaal, niet de gebeurtenis, aldus Hirsch.²⁵

Eva Hoffman, schrijfster van de postmemory *Lost in Translation* (1989), gaat op deze aanname in tijdens een interview met de Amerikaanse taalkundige Nancy K. Miller. Hoffman is de dochter van Holocaustoverlevenden en ze is opgevoed met de overlevingsverhalen van haar ouders. Ze vindt echter dat de tweede generatie niet met de herinneringen van de eerste generatie om moet gaan alsof het hun eigen herinneringen of eigen trauma's zijn. Volgens Hoffman kan de tweede generatie de situatie van de eerste generatie ook niet volledig invoelen, doordat de tweede generatie ondanks het doorgegeven trauma anders in het leven staat. Dit ligt onder andere aan de tijdsgeest waar normen en waarden rondom politieke, sociale en historische kwesties anders zijn dan de periode waarin het persoonlijk trauma van de eerste generatie plaatsvond.²⁶ Ze vindt dus dat de tweede generatie geen herinnering aan de Holocaust kan hebben. Waarbij ze ingaat tegen Hirsch, die stelt dat de tweede generatie de herinnering aanneemt als een eigen herinnering. Wel stelt ze dat de tweede generatie het verhaal van de eerste generatie kan uitbrengen als aanvulling op de geschiedenis, als deze generatie haar persoonlijke band met het verhaal niet verwerkt in een uitgebrachte postmemory.²⁷

Ook Tina Wasserman gaat in op de werking van de postmemory binnen een tweede generatie. Een postmemory geeft, volgens haar, het probleem dat het niet de eigen herinnering is. Evenals Hoffman stelt ze hiermee dat de herinnering niet een individuele herinnering is van de tweede generatie. De herinnering of aanname van een traumatisch gevoel is daardoor niet in volledig bezit van de tweede generatie en kan hierom niet ook de herinnering van de tweede

²⁴ Hirsch, ‘The generation of postmemory’, 111-112.

²⁵ Ibidem, 104-105.

²⁶ Nancy K. Miller, ‘Memoirs of return’, in: Marianne Hirsch en Nancy K. Miller (red.), *Rites of return: Diaspora poetics and the politics of memory* (New York, 2011), 114.

²⁷ Miller, ‘Memoirs of return’, 116-117.

generatie zijn.²⁸ Per volgende generatie brokkelt er een stukje van de eerste herinnering af. Het is daarom belangrijk dat er door de maker van de postmemory kritisch wordt gekeken naar de informatie die gegeven is en er eerst onderzoek wordt gedaan naar de doorgegeven gebeurtenissen voordat er vorm wordt gegeven aan een postmemory. Binnen zo'n uitgegeven postmemory moet volgens Wasserman teruggegrepen worden naar zowel de context van het nu als van het verleden.²⁹ De leefwereld van de eigen generatie wordt hierdoor naast de leefwereld van de eerste generatie geplaatst. Daarbij moet volgens haar ook de manier van onderzoek van de tweede generatie naar voren worden gebracht. De manier van onderzoeken die zij ziet bij de kunstenaars die zij volgt, is gebaseerd op de ideeën over geschiedenis en geschiedschrijving na de paradigmawisseling die plaatsvond in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Bij deze paradigmashift vond er een verandering van inzicht plaats over het zien van geschiedenis. Foucault is de drager van de idee dat geschiedenis niet als eenzijdig verhaal te zien is, maar dat het om meerdere verhalen binnen een historische gebeurtenis gaat.³⁰ Deze verschillende verhalen, ook wel de herinneringen aan een historische gebeurtenis, worden onderzocht in postmemories en worden zo met de geschiedschrijving vergeleken.

Wasserman geeft aan dat postmemory en herinnering op deze manier op een paradoxale wijze van elkaar verwijderd, maar ook verbonden zijn.³¹ Ze stelt dat hetgeen dat voor de ene generatie geldt als een persoonlijke herinnering, voor de andere generatie niet hoeft te betekenen dat er meteen over een objectieve geschiedenis gesproken kan worden. Het persoonlijke verhaal van de eerste generatie kan ook een emotioneel effect hebben op de volgende. Door het emotionele effect op de volgende generaties kan er bij deze generaties de behoefte bestaan om het verhaal en de herinnering aan de eerste generatie en het verhaal uit te brengen in bijvoorbeeld boekvorm.³²

Ondanks dat het begrip 'postmemory' lastig is te plaatsen in het debat van herinneringscultuur, worden er dus wel manieren gezocht om postmemories zo betrouwbaar mogelijk te maken door zowel onderzoekers, als makers van postmemories. Desalniettemin wil de tweede generatie vooral het tot dan toe onbekende verhaal in het publieke debat naar voren brengen. Ook wil de tweede generatie gaten binnen de eigen familiegeschiedenis opvullen met eigen onderzoek.³³ Postmemories moeten echter niet worden gezien als een oorlogsgeschiedenis, maar voornamelijk als een naoorlogse geschiedenis welke is geschreven door een volgende generatie in een ander tijdperk. Met deze laatste opmerking kan naar de karakteristieken van de postmemory worden gekeken.

²⁸ Wasserman, 'Constructing the image of postmemory', 159.

²⁹ Ibidem, 159.

³⁰ Ibidem, 161.

³¹ Ibidem, 162.

³² Ibidem, 160.

³³ Ibidem, 160-161.

Voorbeelden en karakteristieken van postmemories

Volgens Hirsch kan de intentie van het uitbrengen van een postmemory vooral gezien worden als reactivering van 'sociale, nationale, archivale en culturele herinneringen'.³⁴ Ze beschrijft dit vooral als het tegengaan van versimpeling van de geschiedschrijving, waarbij de herinnering van de eerste generatie gebruikt wordt om een bepaalde historische gebeurtenis meer toe te lichten.³⁵ In studies over postmemories van de Holocaust wordt vooral gelet op de vraag 'waarom' deze postmemory tot stand is gekomen en 'hoe' het verhaal van de eerste generatie hierin naar voren komt.

Miller onderzoekt bovenstaande vragen aan de hand van een gesprek met drie auteurs die ieder een eigen onderwerp behandelen in hun boek. Dit interview staat uitgewerkt in de bundel *Rites of return* (2011). De onderwerpen van de auteurs grijpen allemaal terug op een verhaal van een eerste generatie overlevenden van traumatische historische gebeurtenissen. Twee van de auteurs hebben Joodse voorouders. De derde auteur gaat in op de slavenhandel, zonder familie banden met deze historische gebeurtenis te hebben. Miller laat in haar uitwerkingen naar voren komen dat de drie schrijvers ieder een andere reden hadden om het verhaal uit te brengen, maar dat er binnen de intenties overeenkomsten te vinden waren. Intenties die naar voren kwamen in Millers onderzoek waren vooral de individuele band met het verhaal en het tegengaan van versimpeling in de geschiedschrijving.³⁶

Daarnaast is opvallend dat de schrijvers die als tweede generatie het verhaal van hun ouders uitbrengen, de individuele ervaring van de historische gebeurtenis vanuit hun generatie zo veel mogelijk proberen te vermijden. Het verhaal van de eerste generatie staat voorop. De schrijvers gaan wel op onderzoek uit, en verpersoonlijken de herinnering van de eerste generatie door af te reizen naar de plek die in de herinneringen van de eerste generatie wordt opgeroepen. Op deze manier willen de schrijvers buiten de eigen ervaring om de herinnering van de eerste generatie zo zuiver mogelijk uitbrengen.

Ook Wasserman onderzocht een aantal postmemories en hun makers. Ook de tweede generatie die Wasserman volgt gaat naar de plek van de herinnering om het verhaal van de eerste generatie persoonlijk in te voelen voor zover dit kan. De kunstenaars onderzoeken beiden het punt waar geschiedenis en herinnering elkaar kruisen.³⁷

Bovendien valt op dat beiden zich niet alleen in het familieverhaal of de historische gebeurtenis interesseren, maar ook het effect bekijken die de herinneringen van de eerste generatie hebben op het leven van de tweede generatie. Hierbij wordt er dus vooral naar de eigen band met het verhaal en de eventuele traumatische ervaring van de eerste generatie gekeken. De kunstenaars

³⁴ Hirsch, 'The generation of postmemory', 111.

³⁵ Ibidem, 111.

³⁶ Miller, 'Memoirs of return' 107-111.

³⁷ Wasserman, 'Constructing the image of postmemory', 159-160.

maken de band met de herinnering van de eerste generatie persoonlijk in hun eindwerk en behouden deze persoonlijke band ook. Dit in tegenstelling tot de auteurs die Miller geïnterviewd heeft.

Deze voorbeelden laten echter zien dat het bij de intentie van het naar voren brengen van de postmemories niet alleen gaat om het tegengaan van versimpeling van de publieke geschiedenis, maar dat het ook om het terugvinden van het eigen individu van de tweede generatie binnen het verhaal van de eerste generatie draait. De tweede generatie heeft dus ook een individuele ervaring bij de herinnering van de eerste generatie en die individuele ervaring wordt al dan niet verwerkt in de postmemory. Uit de verschillende onderzoeken blijkt dat de traumatische ervaring die de eerste generatie vaak heeft, ook een effect heeft op de tweede generatie. Vooral omdat deze traumatische ervaring een rode draad vormt in hun leven.³⁸ De verschillende soorten postmemories die gepresenteerd worden door een tweede generatie zijn vaak de nasleep van het effect van het overgedragen trauma.³⁹

Hieruit kan geconcludeerd worden dat, ondanks de verschillende vormen van postmemories, de intenties van het uitbrengen van een postmemory vaak hetzelfde blijven, namelijk: het brengen van een stukje geschiedenis dat nog niet bekend was in het debat en vooral het naar voren brengen van een familiegeschiedenis. Ook is de band van de eerste generatie met de volgende generatie van belang voor het publiceren van de postmemory, omdat de herinnering eerst overgedragen moet worden. In het volgende hoofdstuk worden postmemories van de Armeense genocide geanalyseerd en met elkaar vergeleken aan de hand van die drie punten: vorm, intentie en band met de eerste generatie en de herinnering.

³⁸ Hirsch, *Family frames*, 21-23.

³⁹ Hirsch, 'The generation of postmemory', 111.

Hoofdstuk 2: Armeense postmemories

In dit hoofdstuk worden verschillende postmemories over de Armeense genocide met elkaar vergeleken en met de karakteristieken van de postmemories van de Holocaust. Deze vergelijking is interessant en kan worden gemaakt volgens Michael Papazian, een Amerikaanse filosoof, omdat de Holocaust en de Armeense genocide grote gelijkenissen vertonen.⁴⁰ De analyse is gebaseerd op de punten die in hoofdstuk 1 naar voren kwamen als terugkerende kernpunten van deze postmemories. Dit zijn: de vorm van de uitgebrachte postmemory, de intentie achter de postmemory en de individuele band die de tweede generatie heeft met zowel het verhaal van de eerste generatie als de eerste generatie zelf.

Doordat bovengenoemde punten in gepubliceerde postmemories van de Holocaust terugkeerden, wil ik bekijken of deze punten ook in postmemories over de Armeense genocide op dezelfde wijze naar voren komen. Ook wil ik bekijken of de kernpunten die Hirsch stelt aan het begrip 'postmemory' ook gelden bij postmemories van de Armeense genocide. Deze kernpunten zijn: het trauma dat wordt overgedragen en hoe dit als een rode draad door het leven van een volgende generatie loopt. Daarnaast wordt de gepubliceerde postmemory als verwerking van een familie- en individueel trauma gezien door Hirsch.⁴¹

Voor dit onderzoek zijn de volgende werken geanalyseerd: *Survivors* (1993) van Donald en Lorna Miller, *Het geheim van mijn grootmoeder* (2004) van Fethiye Çetin en *Bloedbroeders* (2015) door Sinan Can en Ara Halici. Ze worden op chronologische volgorde behandeld. Hierdoor is uiteindelijk te zien hoe de publicaties van postmemories rondom de Armeense genocide ontwikkeld is in de afgelopen decennia. Ook komt naar voren hoe de volgende generaties verschillend met het familieverhaal omgaan, maar waarin toch ook eenzelfde intentie ligt als het gaat om het publiceren van de postmemory.

Postmemories kort toegelicht

De verschillende postmemories behelzen allemaal een ander verhaal, maar ze komen op het punt van de traumatische gebeurtenis redelijk overeen. *Survivors* gaat in eerste instantie over hetgeen Vahram en Adelina Touriyan, de ouders van Lorna Miller, hebben meegemaakt tijdens de Armeense genocide. De verhalen die zij vertellen worden echter uitgediept waardoor er een groter onderzoek ontstaat. Donald en Lorna vragen namelijk meerdere ooggetuigen om verslag uit te brengen over de gebeurtenissen en vergelijken deze verhalen uiteindelijk onderling.

Het geheim van mijn grootmoeder behelst het verhaal van Heranuş, de oma van Fethiye

⁴⁰ Michael Papazian, 'Philosophy and the age of genocide: Reflections on the Armenian genocide', in: Richard G. Hovannisian, *The Armenian genocide: Cultural and ethical legacies* (New Brunswick, 2007), 19-28: alhier 19-20.

⁴¹ Hirsch, 'The generation of postmemory', 106.

Çetin, die aan het eind van haar leven haar verhaal over de gebeurtenissen rondom de Armeense genocide aan haar kleindochter vertelt. Dit boek gaat voornamelijk over de herinnering aan zowel het verhaal als Çetins herinnering aan haar grootmoeder. Deze twee verhalen worden samengevoegd en daarnaast wordt er ook in dit boek persoonlijk door Çetin ingegaan op de gebeurtenissen die de eerste generatie heeft moeten doorstaan. Hierbij brengt ze haar eigen gedachten over de gebeurtenissen naar voren.

Bloedbroeders behelst twee verhalen. Zowel het Armeense als het Turkse perspectief op de Armeense genocide worden in deze postmemory uitgediept. Dit is uitgewerkt in zowel een documentaire als een boek. In zowel de documentaire als het boek wordt er persoonlijk ingegaan op de resultaten die volgen uit archief- en familieonderzoek. Het verhaal gaat over de reis die de schrijvers maken door Turkije om zo uiteindelijk achter de waarheid van de Armeense kwestie te komen. Ze willen uitvinden of deze kwestie nu een genocide genoemd kan worden en welke bewijzen daarvoor zijn.

Vorm

Bij het analyseren van de vorm van het verhaal is er gelet op perspectief, tijd en in hoeverre het boek een (auto)biografische vorm aanneemt. De periode waarin het boek is geschreven heeft op dit laatste invloed. Bij perspectief wordt er vooral gelet op narratieve reconstructie. Dit houdt in dat er binnen het werk een verdeling in de verhaallijn plaatsvindt. Er wordt hierbij niet aan één herinnering of perspectief vastgehouden. Tenslotte wordt bij tijd gekeken in hoeverre er aan chronologie wordt vastgehouden en hoe dit verwerkt is in de publicatie.

Survivors is een wetenschappelijk onderzoek. Er zijn honderd overlevenden van de Armeense genocide binnen een Armeense gemeenschap in Amerika ondervraagd over de gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden in de jaren 1915-1918.⁴² De verhalen die worden weergegeven binnen het onderzoek, worden ook weer vergeleken met de oorspronkelijk overgeleverde gebeurtenissen ten tijde van de Armeense genocide en met het verhaal van Vahram, Lorna's vader.⁴³ Het is daardoor een collectief project geworden, aangezien eerst de focus lag op het persoonlijke verhaal van Vahram. Hieruit wordt een chronologische volgorde van gebeurtenissen getrokken. Deze gebeurtenissen presenteren ze als een bruikbare geschiedschrijving voor de gebeurtenissen die tijdens de Armeense genocide hebben plaatsgevonden.⁴⁴ Door het weerleggen van het individuele project naar een collectief project kan er gesteld worden dat er in dit werk dus een narratieve reconstructie plaatsvindt.

⁴² Donald Miller en Lorna Miller, *Survivors* (Berkeley, 1993), 193.

⁴³ Miller, *Survivors*, 2-3.

⁴⁴ *Ibidem*, 3.

Het geheim van mijn grootmoeder komt van de drie Armeense postmemories het meest in de buurt van wat Hirsch met het begrip ‘postmemory’ naar voren wil brengen. Het verhaal is overgedragen van grootmoeder op kleindochter. Het verhaal is niet door onderzoek naar voren gekomen, maar door het doorgeven van de traumatische ervaring van de eerste naar de derde generatie.⁴⁵ Hierdoor neemt dit boek een andere vorm aan dan de andere onderzochte postmemories. In dit verhaal komen meer de eigen gedachten over de traumatische gebeurtenis en de herinneringen aan de eerste generatie naar voren dan in de andere twee boeken. Daarnaast vindt er in dit verhaal geen narratieve reconstructie plaats. Er wordt niet gewezen op een ander verhaal dan dat van Heranus en haar ervaringen tijdens de Armeense genocide.

In *Bloedbroeders* wordt de Turkse en de Armeense geschiedschrijving bekeken. Beide achtergronden worden onderzocht aan de hand van de verschillende familiegeschiedenissen van Sinan Can en Ara Halici. In deze postmemory wordt dus het verhaal over de Armeense genocide van meerdere kanten bekeken. Dit houdt in dat ook in dit verhaal een narratieve reconstructie zit ten opzichte van het verhaal van de Armeense genocide.⁴⁶ Naast onderzoek zit er vooral een individuele ervaring in de postmemory. Dit maakt het verhaal autobiografischer dan het onderzoek dat naar voren werd gebracht in *Survivors*. Hoewel in *Survivors* ook individueel wordt ingegaan op het verhaal van de eerste generatie, wordt dit niet gespecificeerd in het onderzoek zelf. Bij *Bloedbroeders* komt dit facet steeds terug. De familiegeschiedenis is de leidraad van het onderzoek naar de achtergrond van de gebeurtenis.

De vorm verschilt dus per publicatie en per auteur. Bij *Het geheim van mijn grootmoeder* en *Bloedbroeders* wordt er meer op de individuele verhalen van de eerste generatie en de eigen generatie ingegaan en de koppeling die daartussen bestaat als het gaat om het verwerken van een traumatische ervaring. De vorm van *Survivors* duidt meer op een wetenschappelijk onderzoek, waarin wel individuele ervaringen voorkomen, maar waarop minder wordt ingegaan in het onderzoek zelf.

Intentie

Met intentie wordt in dit onderzoek het doel van het schrijven van de postmemory bedoeld. Hier wordt gekeken welke boodschap de schrijver met zijn of haar verhaal of onderzoek wil overbrengen op de lezer.

In *Survivors* wordt in de beginhoofdstukken vooral ingegaan op het leren kennen van de verhalen van Vahram. Dit om ze als schrijvers zelf uiteindelijk door te kunnen geven aan de eigen en volgende generatie. Het mondde echter uit in een onderzoek naar de verschillende

⁴⁵ Fethiye Çetin, *Het geheim van mijn grootmoeder* (Istanbul, 2004), 11-18.

⁴⁶ Sinan Can en Ara Halici, *Bloedbroeders* (Antwerpen, 2015), 11-17.

gebeurtenissen ten tijde van de Armeense genocide. De intentie blijkt later in het boek veel meer om het neerzetten van een geschiedenis van de Armeense genocide te draaien. Aan de hand van het persoonlijke verhaal van Lorna's vader wordt er een vorm gegeven aan de geschiedenis en historische gebeurtenissen die tijdens de Armeense genocide plaatsvonden.⁴⁷ Aan de hand van archiefstukken wordt geprobeerd de persoonlijke geschiedenis van Vahram hierin te passen. Als de gebeurtenissen in de jaren 1915-1918 lijken aan te sluiten op de persoonlijke herinneringen, worden de schrijvers nieuwsgierig naar de ervaringen van Armenen om hen heen. Ze worden per interview doorverwezen naar een ander persoon die iets heeft meegemaakt tijdens de genocide.⁴⁸

Een onderwerp dat veel terug komt bij verschillende geïnterviewde personen in het onderzoek van de Millers zijn de gedwongen dodenmarsen. Deze vonden plaats in de jaren 1915-1918. Vooral vrouwen, kinderen en ouderen waren hier het slachtoffer van. Jongens en mannen in de leeftijd van 14 tot 60 jaar waren vaak al vermoord in het eigen dorp. De Turken vermomden deze dodenmarsen als evacuaties naar de buurlanden.⁴⁹ De Millers lijken verhalen hierover zo veel mogelijk verzameld te hebben om zo aan te geven dat er een planmatige moord heeft plaatsgevonden op de Armeense bevolking. Zo probeerden ze de geschiedenis van de Armeense genocide een plek te geven in het algemene historische discours van de jaren zeventig en tachtig over genocides en massamoorden. In deze decennia was er namelijk vrij weinig bekend over de verhalen over Armeense genocide en de rol die de Turken hierin speelden.⁵⁰

Het geheim van mijn grootmoeder kent een dagboekvorm. Hierin komt de eigen ervaring met het ontvangen van het verhaal tot uitdrukking. Vooral het verwerken van de informatie uit de traumatische ervaring van de eerste generatie komt naar voren. Çetin geeft ook aan dat ze later besloten heeft om dit verhaal naar voren te brengen en om zo aandacht te vragen voor een hele generatie Armeense vrouwen die iets dergelijks heeft meegemaakt. Daarnaast was het boek er ook vooral om aandacht te vragen voor het onderwerp Armeense genocide an sich.⁵¹ Çetin gaat naast het opschrijven van herinneringen ook zelf op onderzoek uit. Ze is niet naar zichzelf op zoek in dit verhaal, maar naar haar familiegeschiedenis en haar verloren familieleden. Het trauma en de ervaringen van haar oma staan voorop. Samen met de geschiedenis van de Armeense genocide.

In *Bloedbroeders* is de intentie het samenbrengen van de Turkse en de Armeense kant binnen het verhaal van de Armeense genocide, maar ook in de eeuw die daarop volgt. Voornamelijk komt de band tussen Ara en Sinan naar voren. Hun doel is om met hun documentaire en boek,

⁴⁷ Miller, *Survivors*, 9-18.

⁴⁸ Ibidem, 193-194.

⁴⁹ Taner Akçam, *De Armeense genocide*, 166-168.

⁵⁰ Miller, *Survivors*, 9-10.

⁵¹ Çetin, *Het geheim van mijn grootmoeder*, 80-81.

Turken en Armenen te verbinden door zichzelf als voorbeeld te nemen.⁵² Binnen hun verhaal gaan ze zowel op zoek naar de Armeense als de Turkse geschiedenis. Deze worden door Sinan en Ara met elkaar vergeleken. De intentie is dus niet alleen het naar voren brengen van de geschiedenis, maar ook het komen tot een verzoening met elkaar en het accepteren van de geschiedenis. Dit gebeurt niet snel in andere postmemories over de Armeense genocide of postmemories over de Holocaust. Meestal wordt het trauma vanuit een van de kampen geschetst.

De intentie van de schrijvers van *Bloedbroeders* lijkt dus deels af te wijken van de intenties van de andere twee postmemories. In *Survivors* en *Het geheim van mijn grootmoeder* wordt toch meer duidelijk dat het gaat om het bieden en naar voren brengen van een geschiedenis van de Armeense genocide, terwijl *Bloedbroeders* naast de Armeense kant van de geschiedenis ook een beeld geeft van de Turkse kant en daarbij pleit voor een verzoening van beide kampen. Desalniettemin is de intentie van alle drie het neerzetten van een geloofwaardige geschiedenis van de Armeense genocide. De auteurs van *Bloedbroeders* doen dit echter door de geschiedenissen te vergelijken en de raakvlakken van de verhalen samen te voegen. Dit doen alle auteurs afzonderlijk van elkaar in de verschillende postmemories. Aan de hand van terugkerende verhaallijnen in hun onderzoek proberen ze een deels vergeten geschiedenis en daarmee een ondergesneeuwde herinneringscultuur te reconstrueren. Bij verhaallijnen moet er bijvoorbeeld gedacht worden aan het oppakken van Armeense of christelijke mannen en de dodenmarsen die daarna werden opgezet voor de vrouwen en kinderen die waren overgebleven in de dorpen en steden.

Individuele band met het verhaal en de eerste generatie

In de postmemories van de Holocaust kwam naar voren dat de band met zowel het verhaal van de eerste generatie als de band met het verhaal zelf een constante invloed had op de volgende generatie. Er was sprake van een zogenoemde rode draad die ook een soortement traumatische ervaring meegaf aan de volgende generatie. De vraag is: in hoeverre gebeurt dit ook bij de volgende generaties van overlevenden van Armeense genocide. Hoe wordt deze band meegenomen in de gepubliceerde postmemory?

Donald Miller, een van de auteurs van *Survivors*, schrijft dat zijn eigen interesse voor de Armeense genocide, in retrospectief, te beschrijven valt als een interesse naar iets buiten het eigen gewone Amerikaanse leven.⁵³ Daarnaast is zijn interesse ook te verklaren vanuit de jaren waarin het onderzoek van Lorna en Donald plaatsvond. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw was er namelijk vrij weinig bekend over de Armeense genocide en werd hetgene dat naar boven kwam snel in de doofpot gestopt. Desalniettemin heeft Vahram het verhaal wel eerder

⁵² Can en Halici, *Bloedbroeders*, 10.

⁵³ Miller, *Survivors*, 3.

aan Lorna meegegeven en was Lorna degene die het initiatief nam om het onderzoek uit te gaan voeren, nadat ook Donald geïnteresseerd leek na de verschillende verhaalsessies tussen hem en Vahram.⁵⁴ De band die Donald krijgt met het verhaal, wordt door het onderzoek - en daarvoor door het verhaal van Vahram - veel persoonlijker. Door het onderzoek probeert hij het verhaal van Vahram te ondersteunen met bewijs. Waarbij de Millers deels het familieverhaal proberen te waarborgen en daarnaast bewijzen zoeken voor de gebeurtenissen die omschreven worden.⁵⁵

Het geheim van mijn grootmoeder is gebaseerd op de individuele band tussen de generaties. Naast het zo duidelijk mogelijk naar voren brengen van het verhaal van Heranuş, komt ook de persoonlijke reactie van Çetin naar voren. Vooral dat ze schrikt van hoe de Turkse staat al die jaren met de kwestie is omgegaan. Ze twijfelt hierdoor aan de Turkse rechtsstaat, maar niet aan haar eigen 'Turks-zijn'. Daarnaast stelt ze ook de vraag waarom haar grootmoeder het verhaal al die jaren niet heeft verteld. Çetin laat zien dat de post-generaties vrij weinig wisten van het verhaal, tot het aan haar werd overgedragen. Çetins moeder wist wel iets van het verhaal, maar heeft nooit het hele verhaal gehoord.⁵⁶ Opvallend in haar boek is ook dat ze de herinneringen aan haar grootmoeder probeert te reflecteren op het verhaal dat aan haar is overgedragen. In deze postmemory komt dus heel sterk de individuele band met de eerste generatie naar voren. Veel meer dan in de verhalen van *Bloedbroeders of Survivors*.

Bij Sinan en Ara draait het in *Bloedbroeders* om de reis die ze samen door Turkije maken. Daarnaast kijken ze naar de effecten die de plekken hebben op de band die Ara en Sinan hebben met hun eerste generatie. De reis gaat langs de dorpen en steden waar vorige generaties uit hun familie gewoond hebben. Hier is in Nederland al achtergrondonderzoek naar gedaan.⁵⁷ Zowel Turken als Armenen worden naar de achtergrond van de verschillende dorpen gevraagd. Zo proberen ze een 'midden' te vinden tussen de verschillende waarheden die ze te horen krijgen.

Tijdens deze reis gaat Ara op zoek naar zijn familiegeschiedenis. Hier is hij in Nederland al mee begonnen door middel van archiefonderzoek en het ondervragen van zijn ouders.⁵⁸ Ara vraagt zich tijdens de reis af waarom zijn ouders nooit eerder over de Armeense genocide zijn begonnen. Dit geeft aan dat hij niet met het verhaal is opgegroeid, zoals Lorna, maar dat hij zelf op het onderwerp moest komen. Zijn ouders kenden enkele verhalen en vonden de dreiging die ze zelf in Turkije rondom hun jeugd hebben gevoeld meer tekenend voor hun generatie.⁵⁹

Naast bovengenoemd gegeven vanuit de tweede generatie, blijkt het dat er in de Turkse wet staat vastgelegd (artikel 301) dat niemand de Turkse identiteit mag beledigen. Als iemand zich

⁵⁴ Miller, *Survivors*, 9-18.

⁵⁵ Ibidem, 192.

⁵⁶ Çetin, *Het geheim van mijn grootmoeder*, 101-104.

⁵⁷ Can en Halici, *Bloedbroeders*, 17.

⁵⁸ Ibidem, 20-41.

⁵⁹ Ibidem, 54.

kritisch uitlaat over de Turkse staat, kan deze persoon aangeklaagd worden.⁶⁰ Om deze reden willen Ara's familieleden in Turkije zich niet uitlaten over de Armeense genocide. Als zij zich kritisch uitlaten over de gebeurtenissen die in 1915-1918 hebben plaatsgevonden, maar nog steeds niet door de Turkse staat erkend worden, kan dit worden opgevat als een bedreiging van de Turkse staat. De reis biedt voor Ara een nieuwe etnische identiteit waarvan hij niet wist dat hij het in Armenië zou vinden. Hij verandert door de reis en begrijpt het 'Armeens zijn' meer.⁶¹

Ook Sinan volgt de lijn van zijn familiegeschiedenis tijdens de reis, maar wil vooral op onderzoek uit naar de geschiedenis van het conflict tussen Turken en Armenen. Door beide geschiedenissen te vergelijken probeert Sinan Armeense en Turkse bronnen zo objectief mogelijk te beoordelen. Hij wil bekijken welke bronnen 'opgeblazen' zijn en probeert zo, ook door middel van archiefonderzoek, de waarheid over de kwestie naar boven te halen. Hieruit blijkt dat de Turken wel degelijk een strategie hadden om de christelijke groepen in het land planmatig te verplaatsen.⁶²

Sinan heeft bij zijn ouders naar de verhalen over zijn familiegeschiedenis gevraagd en is in Turkije vaak ter plekke onderzoek gaan doen in regionale en landelijke archieven om er zo achter te komen wat de rol van zijn familie was tijdens de genocide. Op deze manier raakt Sinan individueel meer betrokken. Voor de reis begint is hij vooral sceptisch tegenover de informatie die wordt gegeven over de Armeense kwestie en de rol van de Turken hierin.⁶³

Voor beiden is de individuele band met het verhaal dus anders. Ara trekt zich het leed van de Armenen erg aan en gaat zich ook daadwerkelijk meer Armeen voelen. Sinan is sceptisch tegenover verschillende bronnen, maar ook hem gaat het uiteindelijke verhaal van de genocide aan het hart. De band met de eerste generatie komt niet naar voren, aangezien ze beiden de eerste generatie niet gekend hebben. Ze hebben na veel aandringen bij hun ouders verhalen gehoord over de kwestie, maar ook zij wisten niet veel details te vertellen, omdat er nooit over werd gepraat.

De individuele band van de schrijver met de eerste generatie en haar verhaal lijkt in verband te staan met de vorm die de auteur de postmemory geeft, maar het heeft ook een connectie met de tijd waarin het boek geschreven is. Het onderzoek van de Millers is vanuit een individuele interesse gehouden, maar ook vanuit de eigen noodzaak om de geschiedenis bekend te maken. Die noodzaak lijkt Çetin ook te voelen, alleen is haar uitwerking autobiografisch. Ara en Sinan verschillen hierin, omdat ze allebei minder hadden met de eerste generatie en daarnaast het verhaal zelf hebben moeten achterhalen.

⁶⁰Can en Halici, *Bloedbroeders*, 57.

⁶¹Ibidem, 63-70.

⁶²Ibidem, 117.

⁶³Ibidem, 147.

Trauma

Hirsch verwijst in haar teksten naar de getraumatiseerde eerste generatie. Hierbij moet een trauma worden gezien als een gebeurtenis die vrij ernstig is en waarbij de personen die de gebeurtenis meemaken niet voor zichzelf kunnen opkomen en waar pas jaren later een proces van rouw of verwerking optreedt.⁶⁴ Hirsch geeft aan dat postmemories vaak worden geschreven om een familietrauma te kunnen verwerken. Niet alleen die van de eerste generatie, maar ook die van de daarop volgende generaties. Aangezien die latere generaties volgens Hirsch het traumatische verhaal op hun manier meenemen in hun leven.

Desalniettemin wordt in alle drie de postmemories het verhaal dat is overgedragen op een volgende generatie niet ervaren als een overgedragen trauma. Wel trekt ieder van de schrijvers zich het verhaal aan, maar is het niet de rode draad die door hun leven heeft gelopen, zoals Hirsch beweert in haar omschrijving van het begrip postmemory.⁶⁵ De latere generaties van de overlevenden van de Armeense genocide zijn over het algemeen niet opgevoed met het trauma van de eerste generatie, waardoor ze het familietrauma niet als een eigen trauma zien. Wel is opmerkelijk dat de auteurs apart van elkaar het verhaal en de geschiedenis naar voren willen brengen om meer aandacht te vragen voor de gebeurtenis.

In *Survivors* geldt dit vooral voor Donald. Hij kende het verhaal van de Armeense genocide nog niet, maar wil er meer over weten. Dit is de reden dat hij op onderzoek uitgaat en zo zijn eigen geschiedenis schrijft van de gebeurtenis aan de hand van ooggetuigenverslagen.

Çetin gaat het meest persoonlijk om met het trauma van haar grootmoeder in haar postmemory, maar ook zij ziet deze gebeurtenis niet als eigen trauma. Wel wil ze aandacht vragen voor het verhaal van haar grootmoeder en andere personen die dit wel ervaren als een trauma. Door het verhaal van haar grootmoeder is ze zich meer gaan inzetten voor Armeense burgers in Turkije.

Sinan en Ara hebben eerst een jaar achtergrondonderzoek gedaan voor ze aan hun documentaire begonnen. Waarbij Ara zich de verhalen erg aantrok. Sinan staat emotioneel verder van het verhaal af, en voelt het niet als trauma. Zijn onzekerheid ligt meer in de schuldvraag van de Turken. Alhoewel de emotionele band verder van elkaar ligt bij deze twee schrijvers, vinden beiden wel dat de eigen generatie moet ophouden met het zichzelf neerzetten als slachtoffer aan zowel de Armeense als de Turkse kant. In plaats daarvan hopen ze dat er eerlijk met de geschiedenis kan worden omgegaan.

Ondanks de verschillen in deze postmemories, willen ze allemaal de geschiedenis van de Armeense genocide naar voren brengen. Zonder hier zelf als persoon een grote rol in te hebben. Daarnaast is het te verklaren dat deze overgedragen verhalen niet als trauma worden gezien, doordat

⁶⁴ Hirsch, *Family frames*, 263-264.

⁶⁵ Hirsch, 'The generation of postmemory', 106.

het later in het leven van de volgende generatie is ontdekt en ze dus zelf geen rol spelen in het verhaal. Ook moet worden gekeken naar het ontkennen van de Armeense genocide, waardoor de eerste generatie minder makkelijk over een bepaald trauma vertelt.

Vergelijkingen met holocaust-postmemories

Als nu de vorm, intentie en de band met zowel de eerste generatie en de band met het verhaal van de eerste generatie van de Armeense postmemories vergeleken worden met de voorbeelden uit Holocaustpostmemories die in het vorige hoofdstuk voorkwamen, valt een aantal dingen op. Ten eerste zijn er grote verschillen qua vorm tussen de uitgebrachte postmemories van zowel de Armeense genocide als die van de Holocaust. De vorm is namelijk een keuze van de tweede of derde generatie, hierdoor is er een veelheid aan vormen mogelijk.

Ook valt op dat binnen de postmemories van de Holocaust op de ervaringen van de eerste generatie wordt ingegaan. Deze, voor omstanders, onbelangrijke kleine details zorgen volgens de tweede en derde generatie voor het tegengaan van een versimpeling van de geschiedschrijving over dit onderwerp.⁶⁶ Hierbij wordt er vooral op details van de herinnering van de eerste generatie ingegaan. Door de details te omschrijven binnen het bestaande verhaal, probeert de volgende generatie de versimpeling binnen de geschiedschrijving over de historische gebeurtenis tegen te gaan. De intentie is dan ook vooral het aanvullen van de bestaande geschiedenis.

Bij de postmemories over de Armeense genocide is dat anders. Hierin wordt ook gelet op details, maar de intentie ligt veel meer bij het vertellen van de chronologische traumatische geschiedenis van de eerste generatie. Het gaat hierin vooral om het naar voren brengen van dat deel van de geschiedenis, in plaats van een bestaande geschiedenis aan te vullen. Dit is een logisch gevolg van het feit dat er minder bekend is over de Armeense genocide.

Daarnaast is het opvallend dat de band met zowel de eerste generatie als het verhaal van de eerste generatie anders is bij de verschillende categorieën postmemories. Bij de volgende generaties van de Holocaust is inderdaad een overgedragen trauma zichtbaar, waarin de volgende generatie zichzelf ook een plaats aanmeet binnen de ervaring van de eerste generatie of juist die plek probeert te onderzoeken of daar uit probeert te stappen. De plaats van de volgende generatie binnen het verhaal heeft een grote rol in het naar voren brengen van een postmemory. Bij de makers van postmemories over de Armeense genocide komt dit minder naar voren. Alhoewel ook zij nadenken over het verhaal van de eerste generatie en hoe deze generatie in elkaar stak, komen de makers van de postmemories vaak later achter de traumatische ervaring van de eerste generatie aangezien er

⁶⁶ Miller, 'Memoirs of return', 114.

nog steeds controversie bestaat over het plaatsvinden van de Armeense genocide.⁶⁷ Hierdoor is het effect dat een trauma in de vorm van een postmemory zou hebben, anders dan bij de volgende generaties van Holocaust-overlevenden. Daarbij gaat de ervaring, die de volgende generaties van overlevenden van de Armeense genocide hebben, in tegen wat Hirsch beweert over de traumatische ervaring die een grote rol speelt in het leven van de volgende generatie.

⁶⁷ Roger W. Smith, Eric Markusen en Robert J. Lifton, 'Professional ethics and the denial of the Armenian genocide', in: Richard G. Hovannisian, *Remembrance and denial: the case of the Armenian genocide* (Detroit, 1999), 271-295, alhier 286.

Conclusie

In dit onderzoek kwam naar voren wat het begrip postmemory inhoudt volgens Hirsch en welke discussie het begrip met zich meebrengt in het debat over herinneringscultuur, maar ook welke mogelijkheden zich voordoen met postmemories binnen de geschiedschrijving. Daarnaast werd ingegaan op postmemories over zowel de Armeense genocide als die van de Holocaust. Aan de hand van laatstgenoemde postmemories zijn door Hirsch kernpunten opgesteld. Deze kernpunten leiden tot de aanname dat een postmemory als een rode draad door het leven van een volgende generatie loopt.

In de vergelijking van de twee categorieën postmemories komt naar voren dat er verschillen zitten in de postmemories van historische en traumatische gebeurtenissen die eenzelfde achtergrond hebben, als het aankomt op massaal geweld en massamoorden. De verschillen die te vinden zijn tussen de postmemories over de Holocaust en de Armeense genocide zijn vooral zichtbaar in de intentie van de postmemory en de band van een volgende generatie met zowel de eerste generatie als met het verhaal van de eerste generatie.

Het verschil in zowel de band met de eerste generatie als het verhaal van deze generatie zorgt binnen de twee vergeleken categorieën postmemories voor het onderscheid in de intentie van het creëren van de postmemory. Als de band die de tweede generatie heeft met het verhaal van de eerste generatie op een later moment in het leven van de tweede generatie ontstaat of naar voren komt, wordt het doel van schrijven anders. Hierdoor kan een deel van Hirsch haar beweringen over het overdragen van een traumatische ervaring weerlegd worden. Een trauma van een eerste generatie hoeft niet een rode draad door het leven van een volgende generatie te vormen om een postmemory te publiceren die ingaat op het verhaal van de historische gebeurtenis die dit trauma bij de eerste generatie veroorzaakt heeft. Ook bepaalt het de plaats van de volgende generatie in het verhaal van de eerste generatie niet vanzelfsprekend. Bovendien hoeft ook niet aangenomen te worden dat een trauma tot de diepste emotionele kern van de volgende generatie doorwerkt na de confrontatie of ervaring, voordat er een postmemory gepubliceerd wordt.

Door een andere samenkomst van bovenstaande facetten wordt de functie van de postmemory beïnvloed. De uiteindelijke functie van een postmemory die door Hirsch beschreven wordt als het blijven herinneren aan en kritisch bekijken van de geschiedenis van een traumatische historische gebeurtenis, blijft in stand bij de twee categorieën postmemories. Er zijn echter wel degelijk verschillen tussen de functies van Holocaustpostmemories en postmemories van de Armeense genocide. De overkoepelende functie die Hirsch geeft is niet de enige rol die een postmemory heeft. De functie van bijvoorbeeld een boekpublicatie verschilt per postmemory. De ene publicatie is een onderzoek waarin zo veel mogelijk nieuwe informatie aan een debat wordt toegevoegd, de andere is een persoonlijke weergave van een verhaal waarin vooral de waarde bij de

herinnering wordt gelegd en het herdenken hiervan. Zo verschillen ook de functies van postmemories binnen verschillende herinneringsculturen.

Dit is te zien als we de functies van de postmemories van de Holocaust en de Armeense genocide met elkaar vergelijken. Het verschil dat uit de voorgaande hoofdstukken blijkt is dat er door de volgende generaties van Holocaust-overlevenden vooral in hun postmemories wordt ingegaan op details. Vooral kleine delen van een verhaal worden onder de loep genomen en toegevoegd aan hetgeen dat al bekend was van deze gebeurtenis. Het eigenlijke discours wordt in twijfel getrokken door de volgende generaties, waarna er dus een aanvulling volgt en een kleine verandering van de feiten die we al kennen. De functie van deze postmemories is dus vooral aanvullend.

Binnen de postmemories over de Armeense genocide komt echter de geschiedschrijving an sich meer naar voren. Daarbij wordt er op details ingegaan, maar er wordt voornamelijk op het verhaal van de eerste generatie ingegaan en verwoord als chronologische, historische gebeurtenis die als bewijs dient voor het plaatsvinden van de geschiedenis. Het verhaal wordt duidelijk verwoord binnen de gepubliceerde postmemory, met alle ervaringen van de eerste generatie en daarnaast ook de data van de historische gebeurtenissen. De functie is dus niet aanvullend, zoals bij de Holocaust-postmemories, maar creërend. De geschiedenis van de Armeense genocide en de historische en traumatische gebeurtenissen binnen dit onderwerp worden aangedragen in de postmemories. De geschiedenis wordt dus door middel van de postmemories geschreven.

Dit verschil in functie van postmemory komt in dit geval door het erkennen of ontkennen van een bepaalde historische traumatische gebeurtenis. Hierbij heeft in het geval van de Armeense genocide het ontkennen van de genocide door Turkije een belangrijke rol in het herinneren of niet-herinneren van de Armeense genocide. Het trauma kan niet door de eerste generatie verwerkt worden als de gebeurtenis niet erkend wordt, waardoor het trauma soms niet doorgegeven wordt of soms pas later in het leven van een volgende generatie doorgegeven wordt. Zoals vooral te zien was in *Het geheim van mijn grootmoeder* en *Bloedbroeders*, waar in beide postmemories de vraag naar voren kwam waarom er nog nooit over de ervaring verteld was.

Het erkennen van een historische traumatische gebeurtenis, heeft dan ook invloed op de intentie van het maken van de postmemory. In het geval van de drie geanalyseerde postmemories in dit onderzoek, kan geconcludeerd worden dat ze allemaal een nog niet bestaande geschiedenis bekend willen maken aan de hand van verhalen van de eerste generatie.

De functie van een postmemory, hangt dus af van hoe er met een bepaalde traumatische ervaring wordt omgegaan nadat de gebeurtenis heeft plaatsgevonden. Daarnaast dient er ook gekeken te worden naar in welke mate de eerste generatie open is of open durft te zijn over hetgeen zij hebben meegemaakt. Ook is het minder logisch om te stellen dat er een enkele omschrijving van

de functie van het begrip 'postmemory' gehanteerd wordt, zoals Hirsch beweert. De functies van postmemories van verscheidene historische gebeurtenissen kunnen zo, met betrekking tot bovengenoemde uitzonderingen, verschillen per historische gebeurtenis.

Literatuurlijst

Bronnen

Miller, Donald E. en Lorna Touriyan Miller, *Survivors: an oral history of the Armenian genocide* (Eerste druk; Berkeley, 1993).

Cetin, Fethiye, *Het geheim van mijn grootmoeder*, vert. Hanneke van der Heijden (Tweede druk: Amsterdam, 2010).

Can, Sinan en Ara Halici, *Bloedbroeders* (Eerste druk; Antwerpen, 2015).

Geraapleegde literatuur

Akçam, Taner, *De Armeense genocide: een reconstructie* (New York, 2006).

Bauer, Yehuda, *A history of the Holocaust* (New York, 1982).

Bernstein, R.J., 'Review: The culture of memory', *History and Theory* 4 (2004), 165-178.

Bloxham, Donald, *The great game of genocide: Imperialism, nationalism, and the destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford, 2005).

Bloxham, Donald, *Genocide on trial: War crimes trials and the formation of Holocaust history and memory* (Oxford, 2001).

Daldal, Asli, 'Ararat and the politics of preserving denial', *Patterns of prejudice*, 41:5 (2007), 407-434.

Erauw, Willem, 'Herinneringscultuur, herdenkingsplicht en de historici in onze democratie: over de omgang met de geschiedenis van de twintigste eeuw en de erfenis van het totalitarisme', *Cahiers d'histoire du temps présent* 17 (2006), 253-271.

Garagozov, Rauf, 'Characteristics of collective memory, ethnic conflicts, historiography and 'the politics of memory': characteristics of historical accounts and 'forms' of collective memory', *Journal of Russian and East European psychology* 46:2 (2008), 58-95.

Guerin, Frances en Roger Hallas (red.), *The image and the witness: trauma, memory and visual culture* (Londen, 2007).

Gül Atınay, Ayşe, 'Gendered silences, Gendered memories' (versie 12 februari 2014), *Eurozine* <<http://www.eurozine.com/articles/2014-02-12-altinay-en.html>> [geraadpleegd op 22 maart 2016].

Gust, Wolfgang, *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts* (Springer, 2005).

Hafıza Merkezi, 'About Hafıza Merkezi' (versie 10 september 2015)

- <<http://hakikatadalethafiza.org/en/about-hafiza-merkezi/>> [geraadpleegd op 2 oktober 2015].
- Hirsch, Marianne, *Family frames: photography, narrative and postmemory* (Cambridge, 1997).
- Hirsch, Marianne en Nancy. K Miller, *Rites of return: diaspora poetics and the politics of memory* (New York, 2011).
- Hirsch, Marianne, 'The generation of postmemory', *Poetics today* 29:1 (2008), 103-128.
- Hovannisian, Richard G., *Remembrance and denial: the case of the Armenian genocide* (Detroit, 1999).
- Hovannisian, Richard G., *The Armenian genocide: Cultural and ethical legacies* (New Brunswick, 2007).
- Kansteiner, W., 'Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory', *History and Theory* 2 (2002), 179-197.
- Lewy, Guenter, *The Armenian massacres in Ottoman Turkey* (Salt Lake City, 2005).
- Lifton, Robert Jay, Eric Markusen en Roger W. Smith, 'Professional ethics and the denial of Armenian genocide', *Holocaust and genocide studies* 9:1 (1995), 1-22.
- 'Memorialize Turkey' <<http://www.memorializeturkey.com/en/>> [geraadpleegd op 2 oktober 2015].
- Özyürek, Esra, *The politics of public memory in Turkey* (Syracuse, 2007).
- Rosenbaum, Alan S., *Is the Holocaust unique?: perspectives on comparative genocide* (Boulder, 2001).
- Rubinstein, William D., *Genocide: A history* (Harlow, 2004).
- Schrodt, Nikolaus, *Modern Turkey and the Armenian genocide: An argument about the meaning of the past* (Springer, 2014).
- Shaw, Anny, 'Istanbul Biennial commemorates Armenian genocide' (versie 4 september 2015), *The art newspaper* <<http://www.theartnewspaper.com/news/news/158877/>> [geraadpleegd op 2 oktober 2015].
- Sheringham, M., 'Autobiographical turning points: Remembering and forgetting', *Literator* 36 (2015), 1-8.
- Su, John J., *Ethics and nostalgia in the contemporary novel* (Cambridge, 2005).
- Tilmans, Karin; Frank van Vree en Jay Winter, *Performing the past: memory, history and identity in modern Europe* (Amsterdam, 2010).
- Vader, Anne, 'Waarom er nog altijd een taboe rust op de Armeense genocide' (versie 24 april 2015), *Elsevier* <<http://www.elsevier.nl/nederland/article/2015/04/waarom-er-nog-altijd-een-taboe-rust-op-de-armeense-genocide-1752535W/>> [geraadpleegd op 2 november 2015].

